

Türk-Ermeni İlişkilerinin Tarihî Serencamına Dâir

Mehmet Ersan*

Ermeni çetelerinin, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve I. Dünya Savaşı sırasında tahammül sınırlarını zorlayan yıkıcı faaliyetlerinin etkisiz kılınması amacıyla Osmanlı hükümeti tarafından uygulanan zorunlu göç ile başlayan süreç, kuşkusuz “egemen güçler” tarafından yönlendirilen yoğun bir tarihsel tahrip ve tahrip faaliyetinin de etkisiyle, yaklaşık bin yıldan beri aynı coğrafyada ikamet etmekte olan Türkler ile Ermeniler arasında karşılıklı bir ötekileştirme tavrının zemin bulmasına neden oldu. Özellikle zorunlu göç esnasında Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarının, o günün şartlarında çete baskınları, salgın hastalıklar gibi çeşitli nedenlerle hayatını kaybetmesini bilinçli bir yok etme tavrı olarak görmek ve göstermek azminde olup mevcut durumu siyasî bir kazanca dönüştürmek isteyen Ermeni siyasal hareketinin faaliyetleri, taraflar arasındaki köklü komşuluk ilişkilerini büyük oranda sona erdirdi ve bir düşmanlık hikâyesinin oluşmasına yol açtı. Belli çevrelerin güdümü altında bulunan Ermeni çeteleri tarafından Anadolu’nun doğu bölgelerinde gerçekleştirilen Müslüman Türklere yönelik sistematik katliamlar ve zorunlu göç esnasında yaşanan

Ermeni ölümleri kullanılarak, Türk ve Ermeni kimlikleri arasında karşılıklı olarak dışlayıcı bir karşıtlık meydana getirildi. Yaşananlar, gelişen karşıtlık ilişkisinden açık bir biçimde faydalanan Ermeni diasporası ve Batılı güçler tarafından dokunaklı sürgün filmleri, kederli göç dizileri, hüznü şairler, dinî bir coşku ile kaleme alınan romanlar ve kin dolu intikam hikâyeleri ile karşısındakini “düşman” gören nesiller yetiştirildi. Türkler ile Ermeniler, birbirlerini, kendi varlıkları açısından bir tehlike, tehdit olarak görmeye başladılar ve bu yargının bir sonucu olarak aralarındaki sosyal ve siyasî ilişkileri kopararak aynı coğrafyada yaşayan iki yabancı topluluk haline geldiler. Artık Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerden bahsedildiğinde, bu iki topluluğun birbirlerinin “öteki”si olduğu düşünülüyor ve akla ilk gelen kelimelerden biri düşmanlık oluyor. Mevcut durumda, Türkler ile Ermenilerin köklü tarihî temelleri de olan bir düşmanlık deneyimini paylaştıklarına dâir fazla sorgulanmamış bir önyargı ile karşı karşıyayız. Peki bu durum gerçeği ne kadar yansıtıyor? Türkler ile Ermenileri gerçek anlamda birbirlerinin “öteki”si olarak nitelendirmek doğru mudur? Yüzyıllar boyunca aynı coğrafyayı paylaşmış bu iki topluluk gerçekten de birbirlerinin düşmanı mıdır ya da birbirlerine ne kadar düşmanlık yapmış veya dostluk göstermişlerdir?

Uzun süre aynı coğrafyayı paylaşan Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkileri çözümlenebilmek için kullanılması gereken ölçü, her iki topluluğun da var oluşlarını icra ettikleri “tarih” olmalıdır. Şuna hiç kuşku yoktur ki, bu iki komşu milletin birlikte yaşadıkları coğrafyada icra ettikleri tarihsel sürecin çerçevesi dostluk ya da düşmanlık gibi yanlış ölçütler kullanılmadan ele alındığı takdirde, aralarındaki ilişkilerin daha sağlıklı, daha doğru tahlil edilmesi ve anlaşılması mümkün olacaktır. Aksi halde, temelde günlük siyasî ve ideolojik söylemler “tarih” sanılmaya devam eder ve artık tekrarlanma

(*) Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

tekrarlana bilgi statüsüne taşınarak muhayyel bir gerçeklik kazandırılmış olan söz konusu ideolojik söylemler üzerine çarpık bir tarih kurulması mümkün hale gelir.

Türkler ile Ermenilerin bir arada yaşama süreci, Türklerin siyasî anlamda Orta ve Yakındoğu coğrafyasında yükselişe geçip İslâm dünyasının önderleri olarak temayüz ettikleri Selçuklu çağında başladı. Selçuklular XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Anadolu'ya gelmeye ve bu bölgede sosyal ve siyasal bir varlık alanı oluşturmaya başladıklarında Ermeniler buradaydı. Fakat Ortodoksluğun temsilcisi Bizans İmparatorluğu'nun baskısı altındaki Ermeniler, bu dönemde bir siyasî iradeye sahip değillerdi. Bizans yönetimi, Yakubiler ve Süryaniler başta olmak üzere birçok "heterodoks" mezhep mensuplarına yaptığı gibi, merkezî iktidarın dinî normlarını benimsemeyen Ermenileri de çok yönlü bir baskı politikası ile ezmekteydi. Bu baskı politikasının en bariz örneği olarak Bizans imparatorları çeşitli dönemlerde kendi siyasî ve dinî konumlanışlarına muhalif olarak gördükleri Ermenilere yönelik birçok katliam, sürgün ve tehçir uygulamasının da mimarlarıydılar¹. Nitekim Selçukluların bölgeye gelişinden kısa süre önce, Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025), Doğu Anadolu bölgesini doğrudan Bizans ülkesine ilhak etme kararını uygulamak üzere harekete geçti. Ermeni müellifi Aristakes'in kayıtlarından anlaşıldığı üzere, İmparator'un emri üzerine Bizans kuvvetleri yaşlı-geç, kadın-erkek, çoluk-çocuk ayırımı yapmadan büyük bir katliam gerçekleştirmişti². Bölgeyi yakıp yıkmakla kalmayan II. Basileios, pek çok Ermeni'yi, başta Sivas ve Kayseri olmak üzere çeşitli bölgelere zorla göç ettirdi³. II. Basileios'un Gürcistan'a kadar ilerleyerek bölgeyi siyasî anlamda merkezî hükümete bağlayan bu ilhak siyaseti, IX. Konstantinos Monamakhos (1042-1055) döneminde de devam ettirildi. Ermenilerin hâkim olduğu şehir ve kaleleri işgal etmeyi sistematik bir şekilde sürdüren Monamakhos, 1045 yılında Ani'yi ele geçirerek buradaki Ermeni

Bagratuni Krallığı'na son verdi⁴. Ermenilere ait bütün kilise ve manastırlar ele geçirildi, ileri gelenleri yok edildi ve mallarına el konuldu. Urfalı Mateos'un ifadeleriyle söyleyecek olursak, "merhametsiz ve kötü Grek milleti"⁵ Ermenilerin sosyal, siyasal ve dinsel varlığına son verme azmindeydi. Çağdaş Ermeni yazarlar tarafından "mensup oldukları milleti felakete sürükleyip hile ile ülkelerini ellerinden aldıkları" özellikle vurgulanan⁶ Bizanslıların Ermeni coğrafyasında yapmış oldukları tahribat, Mateos tarafından çok çarpıcı bir biçimde şu şekilde dikkate sunulmaktadır:

*"Ermeni milleti, yalancı hamilerin ve korkak Grek milletinin yüzünden öyle ıstıraplar çekti ki, hiç kimse bunu tasvir edemez. Çünkü Grekler, Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürdüler ve krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıktılar. ... Ermeniler, Romalıların bütün fenalıklarından, Ermenistan'ın, Greklerin elinden alınmasından sonra kurtuldular. Fakat Grekler, bundan sonra da Ermenilere karşı başka türlü mücadeleler icat ettiler. Bu defa savaş ve kahramanlık ile değil, Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar, kargaşalık ve kavgalar çıkardılar"*⁷.

Selçukluların bölgeye geldikleri dönemde siyasî açıdan tam anlamıyla acz içinde

- (1) Bizans merkezi iktidarı tarafından diğer birçok heterodoks topluluğun yanı sıra Ermenilere de uygulanan katliam, sürgün ve tehçir uygulamalarına dair geniş bilgi ve çeşitli örnekler için bkz. Peter Charanis, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Collected Studies, London 1972, s. 150 vd.; Türkçe çev. Mustafa Alican, "Bizans İmparatorluğu'nda Bir Devlet Politikası Olarak Tehçir", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1, Temmuz 2011, s. 259-275. Ayrıca bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 6 vd.
- (2) Aristakès de Lastivert, *Récit des Malbeurs de la Nation Arménienne*, Karen Yuzbashian'ın Rusça çevirisinden Fransızca'ya çev. Marius Canard-Haig Berberian, Bruxelles 1973, s. 11-15.
- (3) *Aristakès*, 19-20; Yahya b. Sa'id el-Antaki, *Tarih*, neşr., L. Cheikhob. Carra de Vaux-H. Zayyat, Louvain 1954, s. 240; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, İngilizce'den çev., Ömer Rıza Doğrul, 2. baskı, Ankara 1987, s. 274.
- (4) Urfalı Mateos, *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe çev. Hrnt D. Andreasyan, 2. baskı, Ankara 1987, s. 80-81.
- (5) *Mateos*, s. 80.
- (6) Simbat, *Vekayinâme (951-1334)*, Türkçe çev. H. D. Andreasyan, (TTK'nda basılmamış nüsha), Ter/68, s. 38; Vardan Vartabet, "Türk Fütühâtü Tarihi (889-1262)", *TSD*, 1/2, Türkçe çev. H.D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 174.
- (7) *Mateos*, s. 111-112. Bizans'ın ilhak siyasetinin Ermeniler açısından sonuçları ile ilgili Aristakès'in değerlendirmeleri için bkz. s. 44-45.

bulunan Ermenilerin önemli bir bölümü Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sürgün edilmiş ve Armenia olarak ifade edilen bölgede Ermeni ağırlığı kalmamıştı. Dolayısıyla Selçuklular geldiğinde, siyasî muhatapları Ermeniler değil, Bizans İmparatorluğu idi.

Öte yandan, hiç kuşkusuz Bizanslıların siyasî baskı ve işgali altında olmanın getirdiği derin güvensizliğin de etkisiyle, henüz iyi tanımadıkları Selçuklular ile ilgili olarak özellikle erken dönemlerde olumsuz ifadeler kullanmış oldukları görülen⁸ çağdaş Ermeni müelliflerin, Selçuklu siyasî iktidarının Anadolu coğrafyasında kökleşmeye başladığı Sultan Melikşah döneminde yaşanan hadiselerden son derece minnet ve sitayişle bahsetmeleri, Ermeni toplumunun, tanımaya başladıkları Selçuklu idaresine karşı sempati ve bağlılık duygusu geliştirdiğinin de en açık kanıtıdır. Öte yandan “*Ermenistan’ın, Greklerin elinden alınmasından sonra kurtulduğunu*”⁹ özellikle vurgulayan Mateos’un kaydında da bir memnuniyet duygusunun ifadesi vardır.

Ermeni müelliflerinin, 1090 yılında kendisini ziyaret eden Ermeni din adamlarının talebi üzerine bütün kilise ve manastırların yanı sıra ruhban sınıfına mensup kimseleri bütün vergilerden muaf tutan¹⁰ Sultan Melikşah’tan “*adil, barışsever, şefkatli, merhametli ve geçtiği yerlerin halklarına adeta bir baba gibi davranan, herkesin gönlünü kazanmış bir hükümdar*” olarak söz etmeleri¹¹ ve yine Selçuklu hanedanına mensup Azerbaycan valisi Yakutî’den “*manastırları güzelleştiren, rahipleri koruyan ve memleketi imar eden iyi bir idareci olduğunu, onun zamanında herkesin mal-mülk sahibi haline geldiğini ve Ermenilerin mesut bir hayat yaşadığını*”¹² belirtmeleri de bu durumu bariz olarak ortaya koyar.

Yukarıda kısaca özetleyerek açıklamaya çalıştığımız Büyük Selçuklular ile Ermeniler arasındaki sosyal ve siyasal ilişkilerin tarihî çerçevesi, görüldüğü gibi, üzerinde Türkler ile Ermeniler arasında herhangi türden bir düşmanlık ya da ötekileştirme-

nin bina edilemeyeceği kadar akılcı ve en önemlisi de olumlu bir manzara sunmaktadır. Sultan Tuğrul Bey döneminden itibaren Anadolu’ya gelmeye başlayan Türkler, Ermenilere karşı baskıcı ya da yok edici bir siyasî tavır takınmak bir yana, onları içerisinde buldukları Bizanslıların çok yönlü baskı rejiminden kurtarmış, onlara, kendilerini ifade edebilecekleri bir özgürlük alanı dahi açmışlardır. Şurası açıktır ki, Selçuklular, Ermenilere karşı hiçbir zaman Bizanslılar gibi sert ve yok sayıcı bir siyaset benimsememiş, onların sosyal ve dini anlamda var olma haklarına saygı duymuşlardır. Bu durum, Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin eskisinden çok daha yoğun bir biçimde yaşandığı Türkiye Selçukluları döneminde taraflar arasındaki ilişkilerin gidişatından da takip edilebilmektedir. Mateos’un, Türkiye Selçuklu Devleti’nin kurulmasından bir süre sonra Hıristiyan Batı dünyası tarafından gerçekleştirilen I. Haçlı Seferi esnasında yaşamış olduğu siyasî kayıplara rağmen kontrolü altındaki bölgelerde meskûn bulunan Hıristiyanlara karşı son derece iyi davrandığı bilinen Sultan I. Kılıçarslan’ın ölümünden sonra Hıristiyanların “büyük bir matem” tuttuğunu belirtmesi¹³, Sultan I. Mesud (1116-1155) döneminde Selçuklu hükümdarı ile Ermeni Baronu II. Thoros arasında yapılan ve dostluk cümleleri içeren yazışmalar¹⁴, II. Kılıçarslan döneminde yine Baron Thoros ile Selçuklu hükümdarı arasındaki yakınlığa yönelik vurgular¹⁵ ve sonraki dönemlere ait olan Selçuklu sultanlarının bölgede bulunan Hıristiyan halka yönelik müşfik tavırları ile

(8) Msl. bkz. *Vardan*, s.171; *Mateos*, s. 119.

(9) *Mateos*, s. 111.

(10) *Mateos*, s. 176.

(11) D’ani Samuel, *Tables Chronologiques*, Fransızca çev. M. F. Brosset, St. Petersburg 1876, s. 451, 455; *Vardan*, s. 171, 180, 183; *Mateos*, s. 146, 171, 178; *Ersan, a.g.e.*, s. 35.

(12) *Vardan*, s. 184; *Mateos*, s. 179, 181-182.

(13) *Mateos*, s. 231.

(14) Sultan Mesud’un, Bizans İmparatoru’nun teşviki ile çıktığı Çukurova Seferi esnasında yapılan bu yazışmalarda, Selçuklu Sultanı, muhatabına, “memleketini tahrip etmeye gelmediğini, kendisine itaat ederek Bizanslılardan aldığı yerleri iade etmesi durumunda dost kalmaya devam edeceklerini” belirtiyor, buna karşılık Ermeni Baronu, cevabı mektubunda şunları söylüyordu: “*Bir hükümdar olarak sizlere gönül rızasıyla itaat ediyoruz. Çünkü siz, bizim yükselip gelişmemizi hiçbir zaman kıskanmamış ve memleketimizi tahrip etmemişsinizdir.*” Bkz. *Grigor Zeyli*, s. 307-308; *Simpat*, s. 56.

(15) *Grigor Zeyli*, s. 317-318; *Simpat*, s.57.

ilgili kayıtlar¹⁶ Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin, temelde sorunsuz bir hat üzerinden işlediğini göstermektedir.

Selçukluların Anadolu'ya geldikleri dönemde ülkeleri Bizans İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş bulunan ve gerek siyasi gerekse dinî anlamda geleceklerini tehdit eden acımasız bir baskıya maruz bırakılan Ermeniler, Selçuklu çağında, daha önce sahip olmadıkları bir özgürlük ve huzur ortamı elde etmişlerdi. Bu hususta herhangi bir kuşku bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Ermenilerin her zaman Türk hâkimiyeti döneminde elde ettikleri bu hareket serbestisi ile yetinmedikleri ve meselâ, temelde dindaşları olarak gördükleri ve Anadolu'ya gelen Haçlılarla birlikte hareket etme eğilimleri sergileyerek Türklerin geçirdiği siyasi sarsıntılardan istifade etme yönünde adımlar attıkları ve I. Haçlı Seferi sırasında Avrupalılara ellerinden gelen her türlü yardımı yaptıkları da unutulmamalıdır. Fakat onlar, Haçlılardan bekledikleri yakın ilgiyi görememişlerdir. Bizanslıların kendilerine reva gördüğü sert muamelenin bir benzeri, hatta daha da kötüsü ile karşılaşınca yeniden Türk siyaseti ile birlikte hareket edip Haçlı hâkimiyetinde yaşadıkları şehirlerde yeniden Türk hâkimiyetinin tesis edilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır¹⁷. Fakat bu teşebbüsleri de akim kalmış, mesela bir defasında Urfa Haçlı Kontu tarafından sert bir biçimde cezalandırılmışlardır. Yine aynı şekilde 1104 yılında Elbistan'ı işgal eden Antakya Prinkepsi Bohemond tarafından da sert bir muameleye tabi tutulan ve ona karşı Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan'dan yardım talebinde bulunan Ermeniler¹⁸, belki de stratejik ve kültürel ortak olarak gördükleri Haçlılar için pek de önemli ve değerli olmadıklarını görmek için fazla beklememişlerdir. Urfalı Mateos, Haçlıların Ermenilere uyguladığı zulüm ve tahribâtı şu kelimelerle söze dökmüştür:

“Onlar, memleketi bir viraneye çevirmiş ve ıssız bir hale getirmişlerdi. Toprak, onların ayakları altında kısır kalmış olup dikenden başka hiç bir şey yetiştiremiyordu. Bağlarla ağaç-

lar kurudu, tarlaların yüzü dikenle kaplandı ve membalar tıkandı. Franklar, dostlar arasında muhabbet ve şenliği kaldırdılar ve her yerde ibanet ve nefret yaydılar. Onların, müminlere (Hıristiyanlara) yaptıkları fena muameleler yüzünden Allah'ın mabedinin kapıları kapandı, kandiller söndü ve Allah'ı tebci etmek için okunan kasideler sustu. Rubaniler ağır tazyikler altında ezildiler ve hapse atıldılar. Kilise minberleri vaftiz havuzları devrildi. Haç'ın kutsiyeti karanlıkla örtüldü, künlüğün kokusu ortadan kalktı ve böylelikle bütün Elbistan muntakasında Allah'ın tebci men'edildi. Başka yerlerde de mabetler yıktırılıp rubaniler tabkire maruz bırakıldılar. Dinî münakaşa ve tetkikler lağvedildi, hakikat kovuldu, adalet reddedildi ve Allah'ın şiddetli muhakemesi unutuldu. Bütün bunlar, çulğın Frank milleti tarafından yapılmıştır”¹⁹.

Anahatları ile yansıtmaya çalıştığımız Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıç safhasına bakıldığında, Anadolu coğrafyasındaki Ermeni toplumsal varlığının önemli ölçüde Selçukluların siyasi konumlarından beslenen bir özgürlük üzerinde “yeniden” inşâ edildiği görülür. Bizans döneminde Anadolu'da yaşayan mutlak Ortodoks siyasal iktidarın mağduru durumundaki Ermeniler ile Selçuklu çağının kendilerine özgü bir dünyaya sahip olan Ermenileri arasında böyle bir fark vardır. Bizans döneminde sürekli bir şekilde yok edilme ya da asimilasyona maruz bırakılma tehdidi altında yaşamanın yanında siyasi kimlik sahibi bir topluluk olarak adım adım çözülmeye başlayan Ermeniler, Selçuklu hâkimiyeti döneminde eski sorunlarından kurtulma imkânı elde etmişlerdir. Anadolu'nun Beylikler

(16) Grigor Zeyli, s. 317-318; Mehmet Ersan, “Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXV, Sayı 1, Temmuz 2010, s. 147 vd.

(17) Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sancte Hierosolymitanae Ecclesiae*, Almanca çev. H. Hefe, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, I, Jena 1923, ss. 242-247. Mateos da, Albertus'un kaydını teyit mahiyetinde “Birçok insan birleşmiş ve Urfa şehrini Türklere teslim etmeye niyet etmişlerdir. Bu kötü niyetli tevizatçılara inanan kont, fena bir karar verip...” (s. 249) ifadelerini kaydetmektedir. Ayrıca bkz. Ersan, *a.g.e.*, s. 57.

(18) Mateos, s. 229; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1984, s. 110; Ersan, *a.g.e.*, s. 43.

(19) Mateos, s. 229.

ve Osmanlı çağlarında da yine kendilerine ait bir dünyaları bulunan ve dinî ya da toplumsal anlamda tam manasıyla bir özgürlük içerisinde olan Ermeniler, kuşkusuz Sultan'ın mutlak iktidarını gölgelemek koşuluyla kendilerine ait yaşama alanı bile kurabilmiş, bu şekilde belki de tarihlerinin hiçbir döneminde olmadığı kadar özgür olmuşlardır. Selçuklular döneminde zaman zaman hükümdarların yanında çeşitli vazifeler icra etmek için kendilerine görev de verildiğini gördüğümüz Ermeniler, örneğin Osmanlıların son dönemlerinde hükümet içerisinde çok güçlü bir şekilde temsil edilme imkânı elde etmişlerdir. Nitekim Osmanlı çağında Ermenilerin “millet-i sâdıka” olarak görülmesi ve Selçukluların Anadolu'ya gelişi üzerinden yaklaşık dokuz asır geçtikten sonra bile “din, dil ve milliyet özelliklerini tamı tamına muhafaza etmeye devam ederek” Müslüman-Türk toplum yaşamı içerisinde çok belirgin bir tüccar-zanaatkâr rolüne sahip olmaları, esasen Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin tarihsel serencamını herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde özetlemektedir.

Sonuç olarak Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihî seyri, aynı coğrafyayı paylaşan herhangi iki topluluğun kurabileceği en iyi ve olumlu

ilişki biçimini yansıtır. Bu bakımdan, diyebiliriz ki, iki topluluk arasında tarihsel anlamda sistematik bir ötekileştirme uygulaması hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Hatta Ermeni toplumsal yapısının aynı dinden oldukları Bizanslılar ya da Haçlılar ile kurdukları ilişkilerle kıyas edildiğinde, Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin onlar açısından bir şans ve varlıklarını devam ettirme imkânı sağladığını altını çizerek ifade etmek gerekir. Evet, Ermenilerin sürgünlere, katliamlara, asimilasyonlara ve tehirlere maruz bırakıldıkları doğrudur; fakat bu uygulamalar Türkler tarafından değil, Bizanslılar tarafından icra edilmiştir. Dolayısıyla, eğer toplumlar arasında tarihî sürece dayalı herhangi türden bir düşmanlığın kurulması mümkün olsaydı, bu düşmanlık ilişkisi kuşkusuz Ermeniler ile Bizanslılar arasında; günümüzde de Ermeniler ile Bizans'ın varisi olduğunu iddia eden topluluk ya da devletlerle olurdu. Bu bakımdan, günümüzde Türk-Ermeni ilişkilerindeki ötekileştirici, dışlayıcı ve suçlayıcı tutumun, taraflar arasındaki ilişkilerin tarihî bir bakış açısı üzerinden ele alınıp, buradan sonuç çıkarılması ile değil, ilişkilerin tarihî mahiyetinin bir kenara bırakılarak, muhayyel anlatılar üzerinden güncel bir tavır inşâ edilmesinden kaynaklandığı açık bir biçimde görülmektedir.